

Розділ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.125:321.6

О.І. Левченко

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ

У роботі було зроблено спробу дослідження фундаментальних правових цінностей, зокрема, таких як справедливість, свобода, рівність. Було звернено увагу на те, що людина може бути основною цінністю права тільки за умови наявності необхідних гарантій з боку держави, в першу чергу, економічних.

Ключові слова: *свобода, справедливість, рівність, особистість, цінності, гарантії, держава.*

В работе была предпринята попытка исследования основополагающих правовых ценностей, в частности, таких как справедливость, свобода, равенство. Было обращено внимание на то, что человек может быть основной ценностью права только при наличии необходимых гарантий со стороны государства, в первую очередь, экономических.

Ключевые слова: *свобода, справедливость, равенство, личность, ценности, гарантии, государство.*

This work was an attempt to research the fundamental legal values, in particular, such as justice, freedom, equality. Attention was drawn to the fact that a person can be the basic value of law only if there are all necessary guarantees from the state, primarily, economic.

Key words: *freedom, justice, equality, personality, values, guarantees, state.*

Проблемі ціннісних критеріїв присвячено достатню кількість робіт. Однак завдання з позначення й обґрунтування правових цінностей залишається актуальним і сьогодні¹. Як слушно зазначає з цього приводу А.Н. Бабенко, "процес аксіологічного осмислення права в теперішній час набуває глобального характеру. Це пов'язане з переміщенням правових цінностей на вищі рівні загальносвітових ціннісних ієрархій"².

Сучасні філософи права розташовують зазначені правові цінності в ієрархічній суцільності, ставлячи на перше місце або справедливість,

¹ Див.: Чиркин В. Е. Общечеловеческие ценности и российское право / В. Е. Чиркин // Общественная наука и современность. - 2001. - № 2. - С. 64-76.

² Див.: Бабенко А. Н. Проблемы обоснования ценностных критериев в праве / А. Н. Бабенко // Государство и право. - 2002. - № 12. - С. 97.

або свободи. Так, М. Адлер, К. Реннер, Ортега-і-Гассет та інші до числа універсальних загальнолюдських цінностей відносили справедливість, рівність і свободу, заявляючи, що людина завжди мета, а не засіб її досягнення¹. Свою ієрархію загальнолюдських цінностей запропонував англійський філософ і соціолог К. Поппер². Визнаючи природні права людини на свободу, він віддавав перевагу свободі перед справедливістю. Американський філософ Дж. Роулз, навпаки, у праці "Теорія справедливості" (1983 р.) стверджував, що "справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів, так само як істина – перша чеснота систем думки"³.

Учені з "близького" зарубіжжя також не одностайні в цьому питанні. Наприклад, В.С. Нерсесянц стверджував, що справедливість входить в поняття права, що право за визначенням справедливе, а справедливість – внутрішня властивість і якість права, категорія та характеристика правова, а не позаправова (не моральна, релігійна чи ін.)⁴; справедливість не має якого-небудь іншого (морального, релігійного, світоглядного, політичного тощо) вираження, крім правового⁵. А питання про справедливість чи несправедливість закону – це, по суті, питання про його відповідність чи невідповідність праву. Такої самої точки зору дотримувався Г.Н. Манов: "... якого-небудь іншого регулятивного принципу, крім правового, справедливість не має"⁶. Ю.В. Тихонравов, навпаки, підкреслює, що "врятувати сучасне право від пустоти та бездушності можуть філософія, етика, релігійні вірування людей"⁷.

Установлення ціннісних критеріїв узагалі й ціннісних критеріїв у праві зокрема багато в чому визначається світоглядними установками дослідника. О.В. Мартышин обгрунтовано вважає, що "справедливість – найбільш довговічна й істотна цінність у праві. Справедливість – не тільки вічна, але й найвища цінність у праві. Усі інші порівнюються з нею і дійсні лише за умови, що вони не суперечать справедливості"⁸.

До загальнолюдських норм справедливості відносяться ті норми (правила поведінки людей), без яких неможливим є існування людства взагалі.

¹ Див.: Печерская Н. В. Современный дискурс справедливости: Джон Ролз или Майкл Уолцер / Н. В. Печерская // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 81 – 82.

² Див.: Поппер К. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги : в 2 т. / Поппер К. Р. – М. : Феникс, 1992. – 1 т. – 448 с ; 2 т. – 526 с.

³ Див.: Ролз Дж. Теория справедливости / Ролз Дж. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – С. 19.

⁴ Див.: Нерсесянц В. С. Философия права : [учебн. для вузов] / Нерсесянц В. С. – М. : Издат. группа Инфра.М – Норма, 1997. – С. 28.

⁵ Див. там само. – С. 30.

⁶ Див.: Теория государства и права [учебн. для вузов / под ред. проф. Г. Н. Манова]. – М. : БЕК, 1995. – С. 297.

⁷ Див.: Тихонравов Ю. В. Основы философии права : [учеб. пособ.] / Тихонравов Ю. В. – М. : Вестник, 1997. – С. 119, 400.

⁸ Див.: Мартышин О. В. Справедливость и право / О. В. Мартышин // Право и политика. – 2000. – № 12. – С. 4 – 15.

Це соціальні норми оцінного характеру, які виражають заінтересованість людського суспільства в підтриманні громадського порядку й регулюють моральне ставлення людини до людини незалежно від того, представником якої соціальної системи вона є, який колір шкіри має чи якого вона віросповідання (*aequum est neminem cum alterius detrimento fieri locupletiozem*)¹.

Загальнолюдські норми справедливості в соціально-правовому плані повинні в державно оформленому суспільстві являти собою, по суті, мінімум законодавчо закріплених гарантій, які забезпечують людині особисту безпеку: право на життя, на особисту недоторканність, на захист дитинства тощо.

Можна погодитися з думкою Р.М. Пайеса, який запропонував як загальнолюдські норми справедливості в соціально-правовому аспекті розглядати такі соціально-політичні й правові вимоги:

- 1) упровадження відповідних процедурно-юридичних норм, які б оберегали населення від адміністративного свавілля офіційних осіб держави;
- 2) право на реальні гарантії передбачених законом послуг і пільг;
- 3) право на рівне та справедливе ставлення з боку держави незалежно від належності людей до різних соціальних, політичних, расових і релігійних груп;
- 4) право на політичне самовираження;
- 5) право на недоторканність приватного життя².

Таким чином, загальнолюдський зміст поняття справедливості виражається по-різному в різних аспектах справедливості. У моральному аспекті воно пов'язане з дотриманням загальнолюдських норм моральності, які виражають загальнолюдську заінтересованість у збереженні й зміцненні підґрунтя соціальності.

У соціально-правовому аспекті загальнолюдський зміст пов'язаний з основоположними, загальнодемократичними вимогами, виробленими людством у ході історичного розвитку цивілізації.

Сьогодні, у зв'язку з переходом (реальним чи його імітацією) до демократичного суспільства, що розпочався, філософські, моральні, соціально-політичні вимоги справедливості мають шанс на реалізацію, на принципово нове світоглядне вирішення найважливіших багатоміжових проблем соціальної несправедливості.

Справедливість і свобода виступають не тільки як невід'ємні, природні права людини, вони також покликані зменшити відчуження права від пересічного громадянина в усіх його проявах. Якщо норма права, закріплюючи правове становище особи, звернена до прийнятних сенсів і загальнолюдських цінностей, то становище людини в цьому суспільстві

¹ справедливо те, щоб ніхто не наживався на стражданнях інших.

² Див.: *Civil rights and liberties in the 1970*. Ed. by R.M. Pious. New York, 1973, p. 3.

стає більш комфортним, а її ставлення до права позитивним, що сприяє підвищенню рівня ефективності правового регулювання.

Цінності права, які ми визначили, можна віднести до розряду загальнозначущих, загальнолюдських, що є додатковим аргументом на користь поширення норм, які мають такі ціннісні характеристики, на невизначене коло суб'єктів на добровільних засадах. Виокремлення загальнолюдських цінностей у розряд правових виступає передумовою життя суб'єктів права відповідно до своїх орієнтацій, робить право ближчим людині. Цей факт сприяє добровільному дотриманню правових норм, стимулом до чого є не страх покарання або заходи заохочення, а само бажання людини відповідати у своїй поведінці правовим нормам, ціннісний зміст яких відповідає принципам справедливості, свободи. Така мотивація дотримання норм права підвищує ефективність правового регулювання в цілому.

Таким чином, критеріями правової цінності правового регулювання є справедливість, свобода і рівність, закладені в його змісті. Справедливість як ознака норми, що лежить у сфері правового регулювання, виокремлює останню в розряд правових. *Невідповідність змісту норми, що перебуває у сфері правового регулювання, принципу справедливості виключає її з категорії правових.*

Є сенс уточнити, що правова цінність не тотожна у своєму значенні соціальної цінності права. *Соціальна цінність* означає корисність і цінність для суспільства, що розуміється як задоволення інтересів усіх соціальних груп суспільства. Виокремлювати соціальну цінність як критерій якості норми права не варто з такої причини. Наше суспільство є багатшаровим, і говорити про єдині суспільні цінності складно. Крім цього, у сучасному суспільстві західного орієнтування, де найвищою цінністю стає споживання, норми, зорієнтовані своєю обов'язковою стороною тільки на більшість суспільства, сприймаються суб'єктами права як обтяжливий обов'язок, який є чужим їхнім інтересам і не враховує потреб пересічного громадянина. Такі норми стають пустими абстракціями, що знижує ефективність правового регулювання. Факти порушення чи утруднені реалізації соціальних прав, які визначають рівень життя значної частини населення, отримують потужний суспільний резонанс, що, думаємо, у цілому негативно відбивається на ефективності механізму правового регулювання. Тому неприйнятною є ситуація, коли зміст норми права припускає залишення неприцездатної особи без засобів існування й інші прояви соціальної незахищеності суб'єктів права. У такій ситуації право "справедливе" до роботодавця, але несправедливе до робітника.

Доки в державі існують різні культури й національні передсуди, доти будуть існувати й різні уявлення про справедливе й несправедливе, уважав П.Д. Юркевич¹.

Цінність права зумовлена передусім тим, наскільки воно адекватно відображає та виражає інтереси особи, суспільства, держави, чи надає

¹ Див.: Юркевич П. З рукописної спадщини / Юркевич П. - К. : Пульсарі, 1999. - С. 121.

воно дійсно загального значення потребам та інтересам пересічного громадянина України.

Категорія "соціальна цінність права" має світоглядний характер і не може розглядатись окремо від таких понять, як необхідність, потреба, корисність, але вона не тотожна їм і має свій специфічний зміст, – уважав Н. Неновскі¹. І, звичайно, *перше місце серед соціальних цінностей належить людському чиннику, розвитку людської особистості*². Тобто критерієм соціальної цінності права є розвиток людської особистості; право лише тоді являє собою цінність, коли воно прямо чи непрямо сприяє розквіту цивілізаційної перспективи людини, бо людина є центром усіх цінностей, і вона у сфері права має бути абсолютною цінністю, цінністю в останній інстанції. "Загальний процес гуманізації права, – підкреслював С.Ю. Кашкін, – ставить у його основу людину й робить інтереси особи основним критерієм суспільного прогресу"³. І перш за все мова повинна вестись про *пріоритет інтересів особи (людини)*, тому що дуже часто інтереси держави (економічно домінуючої соціальної групи) розглядаються як інтереси "всього народу", як загальне (усереднене й безлике) благо (pro bono publico⁴). Однак, як неодноразово показувала нам далека й близька вітчизняна історія, шляхом складних і не дуже складних спекулятивних побудов можна прийти до такого розуміння загального блага, яке виявиться незвідним до блага окремих індивідів. Адже набагато легше облагодіяти все людство, ніж конкретну людину.

Цінність права повинна прямо, а не врешті-решт визначатися тим, що воно розглядає людину не як засіб досягнення мети, а як найвищу цінність, як головну мету. Чим адекватніше право відображає і гарантує найвищі людські (абсолютні) цінності, тим ефективніше воно виступає як засіб їх утвердження й захисту, у тому числі й від свавілля держави, тим вища цінність його самого.

Н.В. Варламова пропонує конкретно вважати "найвищою цінністю" в праві (і критерієм його ефективності) права й свободи людини, їх визнання й гарантованість державою⁵.

На жаль, сьогодні ми стаємо свідками та дійовими особами чергового політико-правового міфу, що народжується, про переможну ходу прав

¹ Див.: Неновски Н. Право и ценности / Неновски Н.; [пер. с болг. В. М. Сафронова]. – М.: Прогресс, 1987. – С. 150-155.

² Див.: Явич Л. С. Социализм: право и общественный прогресс / Явич Л. С. – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 55.

³ Див.: Кашкин С. Ю. Смена цивилизаций и Конституция: формирование его глобального идеала / С.Ю. Кашкин // Государство и право. – 1992. – № 11. – С. 40.

⁴ для загального блага (лат.).

⁵ Див.: Варламова Н. В. Эффективность правового регулирования: переосмысление концепции / Н. В. Варламова // Известия вузов. Правоведение. – 2009. – № 2. – С. 216-217.

і свобод на пострадянському просторі та про єднання влади й народу. Це видається за основне досягнення існуючих там політичних режимів. Ми стали свобідними, свобода вище над усе. Усі вільні, усі "гамузом", від бездомного до банкіра, бо всі "скопом" є народ України. Бо права й свободи, котрі, як звісно, існують уже понад двісті років і набули особливої популярності з другої половини ХХ століття, нарешті дісталися й до нас. Сьогодні немає жодного політика, який би десять разів на день не проголошував гнівно про "боротьбу за права людини" або про "порушення прав людини". А далі все більше й "крутіше": "так що чим більше боротьба за права людини набувала популярності, тим більше вона втрачала будь-який конкретний зміст, доки врешті-решт не стала якоюсь тотальною позою всіх стосовно до всього... усе стало правом: бажання відпочинку – правом на відпочинок, бажання кричати вночі – правом кричати на площі..."¹.

Але, як правило, в усіх випадках ідеться тільки про *право на щось*, хоч, як відомо теж, право не гарантує реалізації права на відпочинок, якщо відсутні матеріальні можливості в суспільства, у конкретної людини. Райнольд Циппеліус стверджував, що свобода людини неможлива за відсутністю у неї "реальних" умов її розвитку, насамперед можливості освіти й економічних умов набуття благ². Гарантії може дати лише економічний і політичний устрій держави. Зокрема, стосовно політичних прав пересічних громадян та "зазіхань" на їх первинність перед економічними й іншими Б.Г. Розовський зазначає: "Суперечки про політичні права громадян, усі соціальні конфлікти, пов'язані з реалізацією цих прав, здебільшого не приводять до істотних результатів через відсутність об'єктивної економічної основи для такого роду претензій"³. Ми ж бачимо сьогодні брутальну й безвідповідальну, інакше чи точніше й не скажеш, політико-правову демагогію щодо цього питання⁴.

Американський дослідник Р. Познер пише з цього приводу, що "фе-тишизація" прав, яка відбувається останніми десятиріччями, навряд чи доречна. Він заявляє, що корисність "старих" громадянських і політичних прав не така очевидна, як "нових" *соціально-економічних прав, але останні, дякуючи переваги, вимагають затрат від суспільства: проголошуючи їх, треба ретельно обчислити їхню ціну*⁵. Зрозуміло, що в державах перехідного типу

¹ Див.: Кундера М. Бессмертие : [роман] / М. Кундера. – СПб.: Азбука, 2007. – С. 169–170.

² Циппеліус Р. Філософія права [підручч.] / К.: Тандем, 2000. – С. 197.

³ Див.: Розовський Б. Г. Всемирная собственность природных ресурсов : [монографія] / Розовский Б. Г. - Луганск : РИО ЛГУВД им. Э.А. Дидоренко, 2012. – С. 102.

⁴ Див.: Левченко О. І. Права і свободи держави перехідного періоду: пріоритети та перспективи (спроба філософсько-правового аналізу сучасного стану в Україні та Росії) / О. І. Левченко, О. Б. Левченкова // Філософія і право: культурно-історичні аспекти взаємодії: монографія. - Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2010. –С. 123-148 (213).

⁵ Див.: Чиркин В. Е. Общечеловеческие ценности и российское право / В. Е. Чиркин // Общественная наука и современность. – 2001. – № 2. – С. 70.

про це ніхто й гадки не мав (або не хотіли про це думати серйозно) ні тоді, у 1996 році, коли ми задекларували їх у Конституції, ні сьогодні, в умовах кризи, коли ми бачимо низький рівень життя, економічний спад, демографічну катастрофу. Скорочення чисельності населення України за роки незалежності позначається мільйонами й уже перевищило результати голодомору 1932 - 1933 років¹.

"Заклинання" політичних "вождів" нації різного забарвлення й напрямку про пріоритет інтересів особи над державою не спрацьовує, і на цьому тлі в суспільстві штучно розгортається чергова шоу-дискусія з приводу прав і свобод, зокрема політичних, їх пріоритетності над іншими. До речі, як тематика, так і дійові особи одні й ті ж самі - так звані представники національної "еліти", а іноді й того гірше.

Про це досить чітко й слушно сказав відомий у всьому світі правознавець С.С. Алексєєв: "... нині, на порозі нового, третього тисячоліття християнської ери, ідеї прав людини, такі піднесені за своєю суттю, останніми роками, проте, фактично все більше втрачають свій престиж і вплив на уми та справи людей. Стереотипні положення, цитати й заклинання з приводу "прав людини", які повторюються щодня в різних секторах соціального життя й часто далеко не в усьому, а часом ніяк не узгоджуються з реальною життєвою практикою, в ув'язненні дедалі більшого числа людей поступово переходять на рівень формальних, пропагандистських гасел. Здається, тепер уже ніхто, аж до діячів відверто авторитарної політичної орієнтації, не побоюється проголошувати подібні гасла й заклинання та вносити їх до своїх декларацій і навіть юридичних документів, представляючи себе як "поборника", а то й "гаранта" прав і свобод людини, щирого "правозахисника"¹.

Безперечно, механізм реалізації прав і свобод (навіть декларативних) та їх закріплення в законодавстві мають велике значення для здійснення прав і свобод особи (краще, коли вони наявні, ніж відсутні, тоді хоча б формально-юридично можна на щось претендувати). Однак сам

¹ Рівень життя в Україні в порівнянні з 1986 роком знизився приблизно в п'ять разів, а соціально-економічні протиріччя у формі мовних, політичних, релігійних, культурно-етнічних досягли такого загострення як у 2004 році. Професор В.В. Лунєєв вважає, що в ринковій економіці споконвіку закладені соціальні протиріччя, а тим більш у перехідний період від "розвиненого соціалізму до первісного і кримінально-олігархічного капіталізму". (Див.: Лунєєв В.В. Присутність в Росії при переході от социализма к капитализму // Государство и право, 1998. - № 5. - С. 48-50.). Сьогодні економічної, політичної і правової систем які б забезпечували розширене виробництво по суті не існує. Перерозподіл багатств відбувається на користь небагатих, при цьому ми не бачимо постійного зростання виробництва. Більш того, навіть стабільність становиться химерною тому що, постійні політичні і як лавинна реакція, економічні кризи в державі (не враховуючи негативні наслідки світової глобальної) знищують всі накопичення пересічних громадян, які вони заробили в періоди відносного зростання.

¹ Див.: Алексєєв С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / Алексєєв С. С. - М. : Норма, 2001. - С. 646.

юридичний механізм їх використання, з одного боку, зумовлений системою соціальних умов і чинників, а з іншого – у своїй дії включений до цієї системи. І зрозуміло, що реалізація прав та свобод, активність особи в процесі їх здійснення вирішальною мірою залежить від комплексу соціальних умов і чинників, її місця у відносинах власності та влади.

Цікаві висновки з цього приводу зробив Т. Гоббс: "Законои придумані не для припинення людської діяльності, а для її спрямування, подібно до того, як природа створила береги не для того, щоб зупинити течію ріки, а щоб спрямувати її. Міра цієї свободи повинна визначатися благом громадян і держави"¹.

Реалізація прав і свобод – це втілення в життя передбачених прав, соціальних можливостей, досягнення особою певного "матеріального" результату. Якщо говорити про власність як про найважливіший системоутворюючий елемент цього процесу, то має йтися не тільки про користування та володіння, а найголовніше – про розпорядження нею, але й про ту людину (людей), яка визначає її речову та юридичну долю.

На сьогодні питання щодо гарантій прав і свобод особи залишається відкритим. Учені та політики зазвичай уникають його, тому що держави перехідного типу не здатні гарантувати їх узагалі.

Що ж до рівності як однієї з найголовніших соціальних, а отже, і правових цінностей, то всюди панує могильна тиша (круглі столи, конференції, радіо, телебачення тощо). Сьогодні говорити й писати на цю тему в "науковому" світі вважається поганим тоном. Тому що, *по-перше*, ученим і політикам немає чого конструктивного сказати в цьому зв'язку. *По-друге*, ліберальні державно-правові моделі, побудовані на фетишизації суспільства споживання, вульгарному індивідуалізмі й пануванні приватної власності, *a priori* не можуть ґрунтуватися на широкій пропаганді ідей соціальної рівності, "братньої" любові до ближнього та придушенні "кусальних", "хапальних" і "жувальних" тваринних інстинктів людини (in naturali laxitate). *По-третє*, соціально-економічна рівність між громадянами може виступати у двох основних формах свого прояву: а) як рівність жебраків і напівжебраків; б) як рівність власників. Останнє прийнятніше. Більшість населення в країнах СНД не є власниками, а частка бідних сягає 80%. Хоча для права існує в цьому плані зручна "законовідповідна" лазівка, яка приховує сутність і спрямованість його дії. Формальна невизначеність норм передбачає наявність знеособленого (усередненого) суб'єкта, що неминуче призводить до втрати його "соціального обличчя" й закріпленню політично та юридично існуючого в державах перехідного типу несправедливого механізму виробництва й розподілу матеріальних і духовних благ. М.К. Михайловський вважав, що "просто

¹ Див.: Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. / Гоббс Т. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1989. – С. 410.

російська людина, абстрактна французька людина та ін. не існують, а є французькі, російські, німецькі дворяни, французькі, російські купці, селяни, робітники й інші¹. Про це, до речі, треба пам'ятати нашій інтелектуальній "еліті", яка намагається за "загальнолюдиною", особистістю за "українцем" приховати наявність різкого соціального розшарування в державах перехідного типу й об'єднати в одному абстрактному щасливому та радісному у вишиваній сорочці "громадянину України" безробітного шахтаря, колишнього сільського тракториста-п'яницю й власника кількох магазинів, вугільних копалень та маєтків. Поль Рікер прямо говорив, що "принцип справедливості – це принцип розподілу матеріальних і духовних благ"².

Це автоматично знімає питання про соціальну рівність як загальнолюдську та правову цінність з "порядку денного" в нестабільних соціумах, або принаймні мова може вестися лише про можливість її використання у віддаленій перспективі. По-четверте, у державах перехідного типу (законмірно й усюди) принцип справедливості в праві буде підмінятися політичним принципом *доцільності* що недопустима і неперспективна коли мова іде про формування європейських цінностей і орієнтирів³. Але ж справедливість і рівність – це два боки однієї медалі. Справедливість *реально* реалізується тільки через соціальну, а не формально-юридичну рівність, а соціальна рівність – це видимий і всіма відчутний прояв справедливості. "Люди вільні в міру їхньої рівності і рівні в міру їх свободи. Свобода без рівності – це ідеологія елітарних привілеїв, а рівність без свободи – це ідеологія рабів і пригнічених мас,"⁴ писав з цього приводу Г. Манов. Дійсно "справедливим" є те право, яке виражає і захищає інтереси *більшості* суспільства ("середній клас" у західних країнах або "робітники й селяни" в перші роки існування радянської влади).

У державах перехідного типу не спрацьовує навіть принцип формально-юридичної рівності. Перед законом не всі рівні. Ще жоден "мажор" не відчув на собі повною мірою його дію, а Феміда найчастіше в таких випадках бачить крізь пов'язку на очах самий лише "зелений" колір.

Ієрархія цінностей у нашому випадку не має великого значення. Справедливість чи свобода й рівність будуть попереду. Головне, щоб вони були й працювали на пересічного громадянина.

¹ Див. Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. / Гоббс Т. - Т. 1. - М.: Политиздат, 1989. - С. 410.

² Рікер П. Право і справедливість / Рікер П. К.: Дух і література. - 2000. - С. 105.

³ М. Ходорковського В. Путін випустив з тюрми, але це також було мотивовано політичною доцільністю.

⁴ Див.: Теория государства и права [учебн. для вузов / под ред. проф. Г.Н. Манова] М.: БЕК. - 1995. - С. 268.